

TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN DISKURSİV MAHİYYƏTİ

Mayıl B. ƏSGƏROV*

Sevinc S. İSMAYILOVA***

Xülasə: Tərcümə prosesi, əslində, bir millətə məxsus dil və mədəniyyət nümunələrinin başqa bir millətin anlaya biləcəyi şəkllə salınması deməkdir. Bu proses sadəcə bir dildə məxsus mətnin və ya faktların digər dildə məxsus faktlarla və ya mətnlə ifadəsi demək deyil. Linqvo-psixoloji baxımdan tərcümə bir dildə məxsus mətn əsasında həmin mətnin yarandığı diskursiv situasiyanın bərpa etmək və fikrən həmin situasiyaya daxil olaraq başqa bir dildə yeni diskurs yaratmaq deməkdir. Hər hansı bir mətnin başqa bir dildə qarşılığını yarada bilmək üçün bu prosesi həyata keçirən şəxsin ikidilli və ya çoxdilli olması mütləq və zəruridir. Bəzi mənbələrdə bu da qeyd olunur ki, ən ideal tərcümə ikinci dildən birinci dildə edilən tərcümədir. Yəni, ən keyfiyyətli tərcümə o zaman alınır ki, insan ən yaxşı bildiyi əcnəbi dildə və ya ikinci dildə olan mətni öz ana dilinə və ya birinci dildə tərcümə etsin. Bu mülahizəni Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında izah etməyə çalışmışıq.

Discursive Nature of the Translation Text

Abstract: The translation process, in fact, means the transformation of language and cultural patterns of one nation into a form that can be understood by another nation. This process does not simply mean the expression of a text or facts of one language with facts or text of another language. From a linguo-psychological perspective, translation means reconstructing the discursive situation in which that text was created based on a text of one language and mentally entering that situation to create a new discourse in another language. In order to create an equivalent of any text in another language, it is absolutely and necessary for the person carrying out this process to be bilingual or multilingual. Some sources also state that the most ideal translation is the translation from the second language to the first language. That is, the highest quality translation is gained when a person translates a text in a foreign language or a second language that he knows best into his native language or the first language. We have tried to explain this argument on the basis of the Theory of Linguo-Psychological Unity.

Giriş

İkidillilik və çoxdillilik, tərcümə prosesinin həyata keçirilməsini təmin edən ən önəmli faktorlardır. Bu anlayışlar həm tərcüməçinin dil biliklərinə, həm də tərcümənin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Belə ki, hər bir dilin özünəməxsus ifadə tərzı var. İki və ya daha çox dil bilən tərcüməçi bu faktorları nəzərə alaraq daha uyğun və keyfiyyətli tərcümə mətnləri yaratmağa qadirdir. Tərcümə yalnız dil faktlarının deyil, eyni zamanda mədəniyyət və mentalitetə aid olan spesifik məsələlərin də ötürülməsini tələb edir. Eyni zamanda bunu da qeyd edək ki, dil biliklərinin zənginliyi səhv ehtimalını azaldır və mətnin məna yükünün doğru ötürülməsini təmin edir. Təbii ki, burada əsas məsələ yalnız dilləri və dillərə məxsus olan ayrı-ayrı sözlərin tərcüməsini və ya qarşılığını bilmək deyil. Tərcüməsi nəzərdə tutulan mətnin formalaşdırdığı diskursun bütün detallarını bilmək, onların incəliklərinə və mədəni çalarlarına dərinlən bələd olmaq zəruridir. Bu faktor tərcümənin keyfiyyətini və orijinallığını artıran əsas məsələdir.

Tərcümə ilə məşğul olan şəxslərin malik olduğı təbii və süni ikidillilik və ya çoxdillilik onların koqnitiv potensialına və bacarıqlarına və nəticə etibarı ilə tərcümə mətninin keyfiyyətinə birbaşa təsir edə bilər. Belə ki, təbii ikidillilik və çoxdillilik mühitində yetişən şəxslər müxtəlif dillər arasında çevik keçid edə bildikləri üçün mətnin mənasını daha dərinlən dərk edə, fərqli mədəni kontekstləri və dil struktur fərqlərini daha yaxşı analiz edə bilərlər. Hətta bəzi alim və mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, belə bir mühitdə yetişmək həmin şəxslərin yaddaş və diqqət bacarıqlarını artırır, bu da tərcümə prosesində diqqətin daha effektiv istifadəsini təmin edir (Marian., Shook, 2012: 8).

* AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosioliqnvistika və psixoliqnvistika şöbəsinin müdiri, Bakı Avrasiya Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru, <https://orcid.org/0000-0003-1340-6627>. e-mail: mayil62@yandex.com

*** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Sosioliqnvistika və psixoliqnvistika şöbəsinin böyük elmi işçisi. <https://orcid.org/0009-0008-0016-7448>. e-mail: sevinc_ismayilova94@mail.ru

Məlum olduğu kimi, hər dilin arxasında bir mədəniyyət dayanır. Bu baxından təbii və süni çoxdilliliyə malik olan şəxslərin mədəni şərh və adaptasiya bacarıqları müəyyən dərəcədə fərqlənə bilər. Tərcümə prosesində spesifik idiomların, atalar sözlərinin və ya digər mədəni kodların düzgün ötürülməsi, konseptual ekvivalentlik yaratmaq bacarığı tərcümə zamanı vacib faktorlardandır. Orijinal mətnin məna yükünü dəyişmədən tərcümə mətninin yaradılması, təbii şəkildə qazanılmış ikidillilik bazasında daha asan və məhsuldar olur. Tərcüməçinin ilkin mətnin və eləcə də tərcümə mətninin dillərinin formal və qeyri-formal üslublarına hakim olması da önəmlidir. Çoxdillilik bəzən tərcümə prosesində çətinliklər də yarada bilər. Məsələn, interferensiya nəticəsində bir dilin xüsusiyyətlərinin digər dilə təsiri nəticəsində səhvlər baş verə bilər. Eyni zamanda kod qarışması səbəbindən çoxdilli şəxslər bəzən şüurlu şəkildə bir dildən digərinə keçid edə bilər ki, bu da tərcümənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər (Ardila, 2012: 102).

Tərcümə Prosesində İkidillilik və Çoxdillilik

Məlum olduğu kimi təbii ikidillilik mühitində dil açan şəxslərdə ana dili və əcnəbi dil, yaxud da, birinci və ikinci dil dəqiq sərhədlərə malik olmur. Bir qayda olaraq, həmin şəxslərdə həm birinci, həm ikinci dil ana dili səviyyəsində bilinir. Belə ki, əgər bir ölkə daxilində, məsələn, Azərbaycanda və ya Türkiyədə yaşayan azsaylı xalqlar, yaxud da, etnik qrupların nümayəndələri öz milli dilləri ilə yanaşı və eyni vaxtda ölkənin əsas ünsiyyət dilini və ya dövlət dilini də mənimsəyirlərsə, bu halda onların nitqində, bu dilin həmin regiondakı digər daşıyıcılardan fərqlənən elementləri yaranmır. Amma əgər həmin xalqların və etnik qrupların nümayəndələri əvvəlcə öz dillərini, daha sonra ölkənin əsas ünsiyyət dilini və ya dövlət dilini öyrənirlərsə, onların nitqində mütləq şəkildə bir aksent müşahidə olunur (Grosjean, 2010: 82). Həmin şəxslər üçün ölkənin əsas ünsiyyət dili və ya dövlət dili əcnəbi dil statusuna keçir. Bu dil onların ən yaxşı bildiyi ikinci dil və ya üçüncü dil də ola bilər (Birdsong, 2016: 37). Məsələn, Azərbaycanın şimal regionunda, xüsusilə Gürcüstan və ya Rusiya ilə sərhəddə yaşayan bəzi xalqların nümayəndələri əgər orta təhsili rus dilində alırlarsa, onların əsas yaddaşında birinci sırada öz milli dilləri, ikinci sırada rus dili durur, ölkənin əsas ünsiyyət dili və ya dövlət dili olan Azərbaycan dili isə üçüncü sırada yer alır.

Eynilə bunun kimi Azərbaycandan kənarda, məsələn, Rusiyada və ya Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar da təbii və ya süni ikidilliliyin daşıyıcısı ola bilərlər. Belə ki, əgər onlar ilkin uşaqlıq çağından etibarən həm öz ana dilini, həm də mühitində yaşadığı ölkənin dilini eyni anda mənimsəyirsə, həmin şəxslər təbii ikidillilik şəraitində formalaşan dillərə malik olurlar. Belə şəxslərdə bir dildən digər dilə keçid avtomatik şəkildə baş verir. Belə ki həmin şəxslər təbii ikidillilik mühitində mənimsədikləri ana dilini də, mühitində yaşadığı ölkənin dilini də eyni dərəcədə bilirlər (Cummins, 2000: 31). Bu dillərin hər ikisi təxminən onların ana dili statusunda olur. Bu dillər arasında edilən tərcümə ideal tərcüməyə yaxın olur.

Təbii ikidillilik mühitində belə dillərarası diferensiasiya müşahidə edilə bilər və bəzi hallarda bu ana dilinin önə çıxması şəklində müşahidə edilsə də, bəzən həmin şəxsin mühitində yaşadığı ölkənin dili ən yaxşı bilinən dil mövqeyini ələ keçirə bilər. Bunun bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Belə ki, istənilən şəxs ibtidai və orta təhsilini hansı dildə alırsa, həmin dil onun əsas yaddaşındakı genişlənmiş intellekt kodu daxilində sıralanmalar baxımından ana dili və ya birinci dil mövqeyini ələ keçirir. Öz ana dilinin təbii mühitindən izolyasiya olunmuş şəxs bu dillə yalnız evdə, ailə çərçivəsində təmasda olur. Buna görə də həmin dil inkişaf baxımından məişət səviyyəsini aşma bilmir, əksər halda məhz bu səviyyədə qalır. İstənilən elmi biliklər və gündəlik həyatı ehtiyaclardan doğan ünsiyyət, əsas etibarilə, mühitində yaşanan dil vasitəsilə reallaşdığına görə bu dilin həm söz bazası kifayət qədər genişlənir, həm də elmi və digər üslubları əsas yaddaşda özünə daha geniş yer edir. Onu da qeyd edək ki, təbii ikidillilik mühitində formalaşan şəxslərin linqvistik inkişafı əsasən monodilli şəxslərdəki kimi olsa da (De Houwer, 2009: 122), onların linqvistik

davranışları bəzən kəmiyyət və yaxud keyfiyyətcə fərqlənir. Bütün bu deyilənləri Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bazasında nəzəri cəhətdən izah edək.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə görə iki və daha çox dil bilən insanların əsas yaddaşındakı intellekt kodları 6, 8 və daha çox elementdən ibarət olan genişlənmiş intellekt kodlarıdır. Məsələn, öz ana dilindən başqa iki əlavə dil bilən insanların əsas yaddaşındakı intellekt kodları 8 elementdən ibarət olur və həmin intellekt kodunun ümumi strukturu aşağıdakı kimidir:

$$(Ge_1 + \dot{I}O_1) + (Ge_2 + \dot{I}O_2) + (Ge_3 + \dot{I}O_3) + (Ge_4 + \dot{I}O_4) = K_{ge}$$

Bu elementlərdən:

- birinci cüt gerçəklik vahidinin özü ilə bağlı abstrakt təsəvvür, yəni onun birinci sıra gerçəklik elementi (Ge_1) və onun yadda qalmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazıdır ($\dot{I}O_1$);
- ikinci cüt həmin gerçəklik vahidinin ana dilindəki və ya birinci dildəki adı, başqa sözlə desək, ikinci sıra gerçəklik elementi (Ge_2) və bu adın yadda qalmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazıdır ($\dot{I}O_2$);
- üçüncü cüt həmin gerçəklik vahidinin ən yaxşı bilinən əcnəbi dildəki və ya ikinci dildəki adı, başqa sözlə desək, üçüncü sıra gerçəklik elementi (Ge_3) və bu adın yadda qalmasını təmin edən üçüncü sıra intellekt obrazıdır ($\dot{I}O_3$);
- dördüncü cüt həmin gerçəklik vahidinin bir qədər zəif bilinən əcnəbi dildəki adı, başqa sözlə desək, dördüncü sıra gerçəklik elementi (Ge_4) və bu adın yadda qalmasını təmin edən dördüncü sıra intellekt obrazıdır ($\dot{I}O_4$) və s. (Əsgərov, 2015).

Bu qısa izahatdan sonra belə də deyə bilərik ki, ən keyfiyyətli tərcümələr Ge_3 -ün Ge_2 -yə transformasiya olunması yolu ilə reallaşan tərcümələrdir. Həqiqətən də, insan ən yaxşı bildiyi dildən öz ana dilinə tərcüməni çox rahatlıqla və yüksək keyfiyyətlə icra edə bilər. Ana dilində və ya birinci dildə olan mətni əcnəbi dilə tərcümə etmək lazım gəldikdə isə, ilkin mətnə məxsus bütü Ge_2 -lər analoji Ge_3 -lərə transformasiya olunur.

İstənilən halda bu faktı nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümə prosesi genişlənmiş intellekt kodlarının bu və ya digər gerçəklik elementi ətrafında modullaşması deməkdir. Məsələn, milliyyətcə azərbaycanlı olan bir şəxs hər hansı bir sözü və ya mətni ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərsə, onun əsas yaddaşında olan genişlənmiş intellekt kodları ikinci sıra gerçəklik elementi (Ge_2) bazasında modullaşır. Əgər tərcümə əks istiqamətdə reallaşırsa, yəni söz və ya mətn Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilirsə, o halda əsas yaddaşında olan genişlənmiş intellekt kodları üçüncü sıra gerçəklik elementi (Ge_3) bazasında modullaşır. İstər şifahi, istərsə də yazılı tərcümə zamanı analoji proseslər baş verir.

Bu da bir faktdır ki, insan öz ana dilində nitq qurarkən genişlənmiş intellekt kodlarındakı üçüncü, dördüncü sıra gerçəklik elementlərini ümumiyyətlə nəzərə almır. Bu məqamda onun qurduğu nitq 6 və ya 8 elementdən ibarət olan genişlənmiş intellekt kodları bazasında qurulan nitq mahiyyəti deyil, dörd elementdən ibarət olan tam intellekt kodları bazasında qurulan nitq mahiyyəti daşıyır. Amma həmin şəxsin hansısa bir əcnəbi dildə qurduğu nitq məhz həmin dilə məxsus üçüncü və ya dördüncü sıra gerçəklik elementlərinin aktivləşməsi və mərkəzdə yer alması nəticəsində reallaşır.

Bunu da qeyd edək ki, bəzən ikinci və üçüncü dillərdə qurulan nitqin yaranma mexanizmi fərqli ola bilər, məsələn milliyyətcə azərbaycanlı olan bir şəxs yeni öyrənməyə başladığı ingilis dilində danışarsa, onun beyində ardıcıl şəkildə adekvat əvəzlənmələr baş verir. Yəni həmin şəxs Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin qarşılığı kimi ingilis dilindəki sözləri xatırlayır və bir növ nitq prosesində sistematik əvəzlənmələr aparır. Həmin dil, yəni ingilis dili bu şəxs tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsəndikdən sonra isə, ingilis dilindəki nitq də, eyni ilə ana dilində olduğu kimi üçüncü sıra gerçəklik elementləri ətrafında modullaşmalar yolu ilə yaranır. Eyni zamanda bu faktı da qeyd edək ki, iki dil arasında sürətli keçid etmək və uyğunlaşmaq beyində çeviklik yaradır. Bu çeviklik, problemlərin həllində və

yeni vəziyyətlərə adaptasiyada daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Tərcümədə Diskursun Bərpası

Tərcüməsi nəzərdə tutulan hər bir söz, işarə, hətta sadə cümlə belə müəyyən assosiasiyaların yaranmasını təmin edir. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsində də qeyd edildiyi kimi dil sadəcə kod və işarədən ibarətdir, yəni dildə işarə və koddan başqa heçnə yoxdur. İstənilən dilə məxsus hər bir hərf həmin dilə aid bir səsin, hər söz bir əşya və varlığın, hər bir söz birləşməsi əşya və əlamətin yaxud da hərəkət və vəziyyətin, hər cümlə reallaşmış faktın və ya hadisənin dildəki ifadəsi yaxud da qarşılığıdır. Bu işarələrin hər biri, hətta adi durğu işarələri olan nöqtə, vergül, tire, defis, qoşa nöqtə və s. belə real həyatdakı konkret situasiyaların dil sistemindəki əksidir. Başqa sözlə belə də deyə bilərik ki, real mühit və dil sistemi təfəkkür süzgəcindən keçməklə biri digərinə transformasiya olmaq potensialına malikdir.

İstənilən mətn konkret bir diskursiv situasiya daxilində və konkret bir informasiyanı ötürmək məqsədilə yaranır. Hər bir elmi, bədii, publisistik və digər növdən olan mətn məzmun və formasından asılı olmayaraq konkret bir informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir. Bəzən elmi və publisistik mətnlərin məhz bu məqsədə xidmət etdiyi birmənalı şəkildə qəbul edilsə də, bədii mətnlərin sadəcə informasiya ötürməyə xidmət etmədiyini qeyd edilir. İstənilən halda elmi, publisistik, bədii və digər növlərdən olan mətnlər konkret bir şəraitdə, başqa sözlə desək, real bir diskursiv situasiyada yaranır.

Diskursiv situasiya anlayışına diskursun yarandığı məkan, zaman, obyekt eləcə də bu diskursun yaranmasında iştirak edən aktiv və ya passiv kommunikanterlər və digər subyektlər daxildir. Bunu da qeyd edək ki, bəzi müəlliflər diskurs ilə nitq və ya nitq ilə mətn arasına bərabərlik işarəsi qoyurlar, bəziləri isə bunun qəbul edilməz olduğunu qeyd edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, diskurs sadəcə nitq olmadığı kimi, nitq də mətn deyil. Qısa şəkildə belə deyə bilərik ki, diskurs informasiya ötürülməsi prosesinin məcmusudur (Красина, 2016: 97). Nitq bu prosesdə yaranan və sadəcə linqvistik vahidlərdən ibarət olan informasiya blokudur.

Ümumi informasiyanın ötürülməsi baxımından nitqin və ya nitq söyləminin rolu danılmazdır. Amma ötürülən informasiya sadəcə bununla məhdudlaşmır. Nitqin və ya söyləmin yarandığı real şərait, zaman, nitqin aktiv və passiv iştirakçıların bəzi davranışları diskursun daxili elementləridir. Diskurs deyərkən bütün bu faktorların məcmusu nəzərdə tutulur.

Bunu da qeyd edək ki, bəzi informasiyaların ötürülməsi üçün nitqə və ya söyləmə ehtiyac duyulmaya bilər. Məsələn, nəyisə təsdiq və ya inkar etmək üçün mimika və ya jestlər kifayət edir. Amma artıq qeyd etdiyimiz kimi ən aktiv informasiya blokları məhz nitq və ya söyləmlərdir. Belə də deyə bilərik ki, diskurs nitq və digər informativ blokların birləşməsindən yaranır, yəni linqvistik və ekstra-linqvistik amillər birləşərək ümumilikdə diskursu formalaşdırır. Nitq diskursun nəticəsi kimi ortaya çıxan dil vahidləri silsiləsidir. Diskursun nitqdə öz əksini tapmayan elementləri bəzi hallarda diskursiv situasiyanı təsvir edən mətnlərdə müşahidə edilə bilər. Sxematik olaraq belə deyə bilərik ki,

nitq + digər informativ bloklar = diskurs

nitq + diskursiv situasiyanın təsviri = mətn

Göründüyü kimi:

nitq + digər informativ bloklar = nitq + diskursiv situasiyanın təsviri

Onda belə bir ehtimal irəli sürülə bilər ki,

diskurs = mətn

Həqiqətən də, bu mövqedən yanaşmaqla mətni diskursun bütün cəhətlərini əks etdirmək qabiliyyətinə malik olan və hətta yeri gəldikdə, diskursiv situasiyanın da ümumi

təsvirini verə bilən linqvistik fenomen olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. Bir qayda olaraq mətn diskursiv situasiyada yaranan nitqdən və həmin situasiyanın özünün ümumi təsvirindən ibarət olur. İstənilən dram əsəri və ya filmlərin ssenarisi nitq və nitqlərarası situasiyaların təsvirini verən linqvistik vahidlərdir. Yuxarıda verdiyimiz şərhə istinadən onların eyni zamanda mətn olduğunu da deyə bilərik. Dram əsərlərində və ssenarilərdə verilən dialoqlar və ümumi situasiyaların təsvirləri diskursiv situasiyanı tam bərpa edə bilməsə də, onların qismən bərpasını təmin edir.

Eyni mövqedən çıxış edərək, mətnlərin həm təsvir, həm də dialoq qisimlərinə malik olduğunu da nəzərə alaraq belə deyə bilərik ki, mətnlər həm diskursun, həm də diskursiv situasiyanın bərpasına şərait yaradır. Ən azından onların qismən bərpa olunmasını təmin edir. Bu deyilənlərə istinadən belə bir mülahizə irəli sürə bilərik ki, mətnin tərcüməsi ilk öncə onun yarandığı diskursiv situasiyanı və diskursu bərpa etməyi və yalnız bundan sonra həmin situasiya daxilində başqa bir dildə yeni diskurs yaratmağı tələb edir.

Tərcümə Mətni İdentik Diskursiv Şəraitdə Yaranan Diskurs Kimi

Təbii və ya süni bilinqvizmin yaxud da polilingvizmin nümayəndəsi kimi çıxış edən şəxs tərcümə ediləcək mətni bütün detalları ilə analiz edir. Nəticədə bu mətnin aid olduğu diskursun və ya diskursiv situasiyanı öz təsəvvüründə bərpa etməyə çalışır. Mətnin yarandığı diskursiv situasiyanın, eləcə də həmin situasiyada yaranmış diskursu bərpa etmədən onun tərcüməsi edilə bilməz və ya edilsə də adekvat tərcümə sayıla bilməz. Dil materialını tərcümə etməyə hazırlaşan şəxs müvafiq xalqın milli mentalitetinə bələd olmazsa, həmin cəhətləri əks etdirən mətni onun adekvat şəkildə tərcümə edəcəyini gözləmək yanlışdır. Düzgün və ya adekvat tərcümə aşağıdakı qaydalara əməl etmək yolu ilə əldə edilə bilər.

1. Orijinal mətnlə tanışlıq

Tərcüməçi tərcümə edəcəyi mətni diqqətlə oxuyub sadəcə sözlərin deyil, deyim və ifadələrin bütün məna çalarlarını müəyyən etməlidir. Həmin məna çalarlarından bu kontekstə məhz hansının uyğun gəldiyini seçib ayırmalıdır. Ümumilikdə mətnin və ya onun ilk növbədə tərcümə ediləcək hissəsinin bütün semantik yükünü analiz edilməlidir. Əgər bu mətn təbii ikidillilik və çoxdillilik şəraitində mənimsənilən dildədirsə, onun bu mətnə uyğun gələn çalarını tərcüməçi təbii ki, biləcəkdir. Eyni mentalitet çərçivəsində böyüyən şəxsin bu kimi faktları bilməsi təbiidir.

Əgər tərcümə ediləcək mətn süni ikidillilik və çoxdillilik şəraitində mənimsənilən dilə aiddirsə, tərcüməçi həmin mətnin və ya onun müəyyən hissəsinin daşdığı məna tutumunu və bəzi spesifik çalarlarını bilməyə də bilər. Həmin detalların araşdırılması və dəqiqləşdirilməsi mütləq və zəruridir. Belə araşdırma və dəqiqləşdirmə bir tərəfdən axtarılan sözlə bağlı müvafiq dilin tərcümə və izahlı lüğətlərində verilən informasiyanı mənimsəmək yolu ilə reallaşır. Digər tərəfdən isə, müvafiq xalqla bağlı etnomədəni informasiyanın mənimsənməsi axtarılan sözün, ifadənin və ya deyimin daha dəqiq anlaşılmasına, dərk olunmasına və tərcüməsinə kömək edə bilər.

2. Mətnin dərk olunması

Gerçəklik vahidi səviyyəsində dərk etmə həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı ilkin informasiyanın əsas yaddaşa qeyd edilməsidir. Bu ilkin informasiya, eyni zamanda gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış edən sözün də mənası hesab edilir. Ana dilinə və ya digər dilə məxsus sözün dərk olunması, başa düşülməsi və ya anlaşılması deyərkən, məhz haqqında bəhs edilən bu ilkin informasiya ilə əlaqə nəzərdə tutulur. Yəni ana dilimizdə ilk dəfə eşitdiyimiz bir sözü anlamaq və ya onun mənasını başa düşmək deyərkən, həmin sözün aid olduğu gerçəklik vahidi ilə bağlı ilkin informasiyanı almaq nəzərdə tutulur. Əcnəbi dilə məxsus sözü anlamaq və ya başa düşmək dedikdə, bu sözün ana dilidəki qarşılığı ilə əlaqə yaratmaq və də bu yolla da həmin sözün aid olduğu gerçəklik vahidi ilə bağlı ilkin informasiyanı aktivləşdirmək nəzərdə tutulur (Əsgərov, 2015: 132-149).

Dərk edilmiş sözlərin yadda qalması onların işləklik dərəcəsiindən birbaşa asılıdır. Bəzən öz dilimizə məxsus olan sözlərin tələffüzünü və mənasını xatırlasaq da, onun düzgün yazılış şəklini unuda bilirik. Əcnəbi dilə məxsus sözlərdə bu kimi hallar daha çox müşahidə olunur. Belə ki, uzun müddət işlətmədiyimiz əcnəbi sözlərin yazılışını, tələffüzünü və ya mənasını unuda bilirik. Bəzi hallarda bunların hər üçü eyni anda unudulur. Bəlkə də elə bu səbəbdən dil öyrənməyi piano çalmağa bənzədirlər. Doğrudan da, uzun müddət piano arxasında oturmayanlar yenidən oturub bir musiqi çalmaq istəyəndə müəyyən çətinliklər yaşaya bilirlər.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsasən mətnin dərk olunması vizual-vokal dərkətmənin birinci fazasında baş verir (Əsgərov, 2011: 255). Bu fazada mətn eşidilir, onun parlaq elementləri müəyyənləşdirilir. İlkin olaraq dərkətmə mərhələsində mətnin özü sözbəsöz gerçəklik elementinə transformasiya olunur. Transformasiya olunmuş gerçəklik elementləri insan beynində mövcud olan gerçəklik elementləri ilə qarşılaşdırılır. Əgər uyğunlaşma tam baş verərsə, mətn tam şəkildə dərk edilir. Beləliklə də həmin mətn bazasında diskursiv situasiya bərpa olunur və ya formalaşır (İsmayılova, 2022: 219).

Dərk edilmiş, başa düşülmüş və ya qavranılmış mətnin yadda saxlanılması sözlərdən fərqli olaraq şərti mahiyyət daşıyır. Belə ki, yeni oxunan mətn bütün təfərrüatları ilə yadda qalır. Hər bir mətn seqmenti özünün mərkəzi elementi mahiyyətini daşıyan bir söz, digər adı ilə desək bir parlaq elementlər ətrafında fon kimi yadda qalır. Zaman keçdikcə həmin parlaq elementlər ətrafındakı fon yavaş-yavaş əriyib yox olur. Hətta bəzi parlaq elementlərin özü də unudularaq yaddaşdan silinir. Bunun nəticəsidir ki, uzun zaman əvvəl oxuduğumuz bir hekayə və ya romandan yadımızda sadəcə ayrı-ayrı adlar və bəzi hadisələr qalır.

3. Mətn əsasında onun yarandığı diskursiv situasiyanın bərpası

Mətn dərk olunduqdan sonra onu tərcümə edəcək şəxs həmin mətn əsasında onun yarandığı diskursiv situasiyanı bərpa etməyə çalışır. Əgər mətn tam şəkildə və düzgün dərk olunubsa, diskursiv situasiyanı bərpa etmək heç də çətin olmur. Belə ki, təbii ikidillilik və çoxdillilik şəraitində mənimsənilən dildən tərcümə zamanı belə bir problem müşahidə edilmir və tərcüməçi ilk oxunuşdan mətnə nəzərdə tutulan diskursiv situasiyanı müəyyənləşdirə bilir. Süni ikidillilik və çoxdillilik mühitində öyrənilən dillərdən edilən tərcümələrdə mətnin ifadə etdiyi diskursiv situasiyanı müəyyənləşdirmək çox asan olmasa da zəruri mütləqdir.

“Ana və poçtalyon” şeiri müharibəyə getmiş oğlundan məktub gözləyən ana haqqındadır. Oğlu müharibədə olan və ondan məktub gözləyən bütün anaların keçirdiyi hisslər məşhur Azərbaycan şairi Süleyman Rüstəm tərəfindən çox böyük ustalıqla qələmə alınmışdır.

Dörd ay vardı, ananın gözləri yol çəkirdi,

Başqa bir dərdi yoxdu, oğul dərdiydi dərdi.

Sorurdu: – “Balam hanı?” – Har cəbhədən gələndən

Ondan xəbər gəlməyir, xəbər gəlir öləndən....

Oğlunu, əzizini müharibəyə yola salıb ondan xəbər ala bilməmək elə qorxunc və dəhşətli bir hissdır ki, onu yaşamayan bu əzabın ağrısını hiss edə bilməz. Sadəcə ölənlərdən xəbərin gəldiyi bir vaxtda, heç bir xəbərin gəlməməsi də bir təsəllidir. Ən azında acı xəbər gəlmirsə, buna da şükür. Bu qorxunu, dəhşəti yaşayan insanlar üçün, xüsusilə də bir ana üçün aşağıdakı xəbərdən xoş xəbər ola bilməz:

– Məktub kimədir? Söylə, niyə dinmirsən, niyə?

Zilləyib gözlərini ananın gözlərinə,

Poçtalyon qanad taxdı öz şirin sözlərinə:

– Bundan neçə gün əvvəl məndən küsən, inciyən,

“Məktub olmasa, bir də bu evə gəlmə! – deyən

Mərhəmətli, möhtərəm anayadır bu kağız!..

Hamı bir səslə dedi: “Gözlərin aydın, ay qız!” ...

Belə bir gündə məktub alan anaya gözyədinliyi vermək çox təbii və gözlənilən bir şeydir. Adi halda əlləri öpüləcək olan insanlar bizə həyat verən, böyüdüb boya-başa çatdıran analardır. Elə bu səbəbdən də “Cənnət anaların ayaqları altındadır” deyirik. Nə təsadüf ki, bu gün Ana əli öpülən deyil, əl öpəndir. Anaların böyüklüyü, müqəddəsliyi də elə bundadır ki, onların öz övladına qarşı sevgisi sonsuzdur. Analar övladı üçün çox şeyi gözə ala bilər.

Ana, gözləri yaşlı, ətir saçdı dilindən,

Tez öpdü poçtalyonun məktub verən əlindən...

Bu şəirdə müharibəyə oğul göndərmiş bütün anaların ortaq dərdi öz əksini tapmışdır. Bundan başqa canlı xalq dilinə yaxın bir üslubda yazılmış bu şəirdə türk milli mühitinə uyğun çoxsaylı deyim və ifadələr vardır ki, istənilən türk dilində onların qarşılığı, oxşar və ya bənzəri vardır. Amma digər dillərin daşıyıcılarının bu deyimləri başa düşməsi, onların yarandığı diskursiv situasiyanı bərpa etməsi o qədər asan olmaya bilər. Məsələn: *gözləri yol çəkmək, gözlərini zilləmək, sözlərinə qanad taxmaq, gözlərin aydın*.

Qeyd edilən situasiyanı dəqiq təsəvvür edə bilməyən və bu deyimlərin mənasını anlamayan şəxs, təbii ki, bu mətni tam şəkildə başa düşə bilməz və eyni zamanda onun yarandığı diskursiv situasiyanı öz təsəvvüründə canladırıb bərpa edə bilməz. Bunlarsız isə həmin mətnin hədəf dilə tərcüməsi mümkün deyil.

4. Hədəf dilə tərcümə

Sonuncu mərhələdə mətni tam şəkildə anlayan, dərk edən və onun yarandığı diskursiv situasiyanı bərpa edən tərcüməçi bu mətni asanlıqla hədəf dilə tərcümə etməyi bacarır. Əslində mətni tam dərk edən və onun yarandığı diskursiv situasiyanı təfəkküründə bərpa etməyi bacaran şəxs həmin mətni sadəcə tərcümə etmir. Eyni diskursiv situasiyada orijinal mətnə ekvivalent olan yeni diskursa yaradır. Belə bir nümunəyə nəzər salaq.

Türk milli mühitində “Sən çaldın” ifadəsinə və ya deyiminə müxtəlif situasiyalarda tez-tez rast gəlinir. Hər kəs istəyinin yerinə yetirilməsi üçün aktiv bir davranış sərgiləyirsə, onunla bağlı məhz belə deyirlər “Sən çaldın” – yəni, sənin işin düzəldi. “Sən çaldın” ifadəsi və ya deyimi, əslində bir zərbi-məsəlin qısaldılmış şəkliidir.

Bu məsəlin içərisində olduğu mətni tərcümə edən şəxs müəyyən qədər türk-müsəlman mühitində bəzi istək və sifarişlərin sadəcə söz xatirinə edildiyini bilməlidir.

Belə rəvayət olunur ki, səfərə çıxmağa hazırlaşan Nəsrəddin hocaya, hər kəs uğurlu yol diləyir və söz xatirinə: “Gələndə mənim üçün filan şey al və ya gətir” – deyir. Nəsrəddin hoca bu sifariş və ya istəklərə heç bir reaksiya vermir. Bir uşaq gətirib ona 1 manat pul verir və deyir ki, “Gələndə mənim üçün bir tütək al”. Nəsrəddin hoca manatı alır və uşağa deyir: “Sən çaldın”. Yəni “Digər insanlar sadəcə söz xatirinə nə isə deyirlər, amma sən pulunu verdiyinə görə, o tütəyi sənin üçün alacağam və sən o tütəyi çalacaqsan”.

Nümunədən də göründüyü kimi, bu məsəli hədəf dilə çevirəcək olan şəxs təkcə tərcümə etdiyi dilə deyil, eyni zamanda həmin xalqın dünyagörüşünə, milli-mənəvi dəyərlərinə də müəyyən qədər bələd olmalıdır.

Nəticə

Aparılan bu araşdırma aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Tərcümə yalnız bir dildən digərinə sözlərin çevrilməsi prosesi deyil, həm də yeni diskursun yaranması və formalaşması kimi qiymətləndirilə bilər.

2. Tərcümə edilən mətnlər, sadəcə dil dəyişməsi ilə deyil, mədəniyyətlərarası mənaların adaptasiyası və yenidən qurulması ilə əlaqədar yeni diskursların formalaşmasına səbəb olur.

3. Tərcümə hədəf dildə diskurs yaratmağa xidmət edən dinamik fəaliyyətlər kompleksidir.

4. Ən ideal tərcümə Ge₃-ün Ge₂-yə transformasiya olunması yolu ilə reallaşan tərcümədir.

5. Hər bir tərcümə, mədəniyyətlərarası dialoq yaratmaqla yanaşı, yeni ideoloji və sosial

mənaların formalaşmasına şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- Ardila, Alfredo (2012), Advantages and Disadvantages of Bilingualism, *Forma y Función*, 25 (2), p. 99-114.
- Birdsong, David (2006), *Age and second language acquisition and processing: A selective overview*// Gullberg, M. & Indefrey, P. (Eds.). The cognitive neuroscience of second language acquisition. – Malden, MA; Oxford, UK, Blackwell Publishing, p.9–49.
- Cummins, Jim (2000), *Language, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Multilingual Matters LTD. Sydney. 309 p.
- De Houwer, Annick (2009), *Bilingual First Language Acquisition*. Multilingual Matters. 312 p.
- Əsgərov, Mayıl (2011), *Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası*. Bakı, “Elm və təhsil”. 308 s.
- Əsgərov, Mayıl (2015), *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*. Bakı, “Elm və təhsil”. 192 s.
- Grosjean, François (2010), *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press. 304 p.
- İsmayılova, Sevinc (2022), Diskursun situativ reallığı əks etdirmə potensialı. *Dilçilik araşdırmaları*. Mayıl B.Əsgərov – 60. Bakı, “Zərdabi nəşr”, s.215-222.
- Marian, Viorica. Shook, Anthony (2012), The Cognitive Benefits of Being Bilingual. *Cerebrum: the Dana forum on brain science*, p. 1-12
- Красина, Е.А (2016), Дискурс, высказывание и речевой акт // – М.: Российский университет дружбы народов, Russian Journal of Linguistics, – 2016. 20 (4), – с. 91-102.